

کرامت انسانی در سیره و سخن امام زین العابدین علیه السلام

حمیدرضا مطهری^۱

چکیده

کرامت انسانی، به عنوان یکی از ارزش‌های اسلامی و انسانی، مورد توجه امام سجاد علیه السلام بوده و همواره بدان اهتمام داشتند. امام چهارم شیعیان در دوره‌ای می‌زیست که جامعه اسلامی در اثر سیاست خلفای پیشین، به ویژه حاکمان اموی، دچار انحطاط شده بود؛ علاوه بر ارزش‌های اسلامی، ارزش‌های انسانی هم نادیده گرفته و به فراموشی سپرده می‌شد. در این شرایط که اهل بیت علیهم السلام در مدینه هم دچار غربت بودند، حضرت علی بن الحسین علیه السلام رهبری شیعیان را برعهده گرفت. او برای نجات جامعه و احیای ارزش‌های دینی و انسانی، تلاش فراوانی داشت و در راستای احیای کرامت انسانی، راه کارهای مختلفی به کار بست. مواردی چون اهتمام به عزت انسان و جایگاه والای او، اهتمام به نجات جامعه، دوری از تبعیض نژادی، تبعیض جنسیتی، تکریم فقیران و حفظ عزت آنان را می‌توان از نمونه‌های توجه به کرامت انسانی دانست.

در این نوشتار برآنیم با نگاهی به زندگی امام سجاد علیه السلام، این مهم را در سیره و سخن آن حضرت مورد بررسی قرار داده و به این پرسش پاسخ دهیم، کرامت انسانی در سیره امام زین العابدین علیه السلام چه جایگاهی داشته و امام چه اقداماتی در این راستا انجام داده‌اند؟

واژگان کلیدی: امام سجاد علیه السلام، کرامت انسانی، عزت انسانی،

حق جویسی.

مقدمه

دین اسلام به ارزش‌های انسانی و کرامت انسانی اهتمام ویژه دارد و به آن تأکید می‌کند. این مهم در آیات قرآن، سیره و سنت معصومان مورد تأکید قرار گرفته و توجه به ارزش ذاتی آن از جهت انسان بودن اهمیت ویژه‌ای دارد؛ رنگ، نژاد، جنس، زبان و حتی دین افراد، این ارزش را تحت تأثیر قرار نداده است.

قرآن کریم به عنوان منبع اصلی تعالیم اسلام، ارزش و تکریم را بر تمام فرزندان آدم اطلاق کرده و می‌فرماید:

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبُرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا^۱.

علامه طباطبایی در تفسیر این آیه می‌گویند:

... مراد از آیه، بیان حال جنس بشر است، صرف‌نظر از کرامت‌های

خاص و فضائل روحی و معنوی که به عده‌ای اختصاص داده...^۲

علامه محمدتقی جعفری نیز در بحث از کرامت انسانی آن را به کرامت ذاتی و ارزشی تقسیم کرده و آیه فوق را ناظر به کرامت ذاتی انسان دانسته و می‌گوید:

این آیه با کمال صراحت اثبات می‌کند خداوند متعال فرزندان آدم را ذاتاً مورد تکریم قرار داده و آنان را برای مقداری فراوان از کائنات برتری داده است.

ایشان در ادامه بر لزوم رعایت این حق تأکید کرده و می‌گویند:

همه افراد انسانی باید این کرامت و حیثیت را برای همدیگر به

عنوان یک حق بشناسند و خود را در برابر آن مکلف ببینند.^۳

معصومان نیز این موضوع را مدنظر داشته و بر آن تأکید کرده‌اند. بسیاری از دستورات و سخنان آنان درباره رعایت حقوق افراد نظامی

۱. سوره اسراء، آیه ۷۰.

۲. طباطبایی، تفسیر المیزان، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، ج ۱۳، ص ۲۱۴.

۳. محمدتقی جعفری، تحقیق در دو نظام حقوق جهانی بشر از دیدگاه اسلام و غرب و تطبیق آن دو بر یکدیگر، ص ۲۲۴.

و غیرنظامی در جنگ‌ها از ناحیه رسول خدا (ص) بوده است؛ زیرا بیشتر جنگ‌ها در زمان آن حضرت با بت پرستان، مشرکان و کسانی که به ادیان آسمانی معتقد نبودند، اتفاق می افتاده است. با این حال، پیامبر (ص) دستورهای ویژه‌ای مبنی بر رعایت حال زنان، کودکان و سالخوردگان^۱ داشتند و با خاطیان این دستورات برخورد می کردند.^۲

در سخنان امامان نیز دستورهایی درباره رعایت حال مردم بدون توجه به نژاد، رنگ، زبان و حتی دین آن‌ها وجود دارد، چنان‌که امیرمؤمنان علی (ع) در این باره خطاب به مالک اشتر می فرماید:

ولا تکونن علیهم سبعا ضاریا، فانهم صنفان: اما آخ لک فی الدین و اما نظیر لک فی الخلق؛^۳

ای مالک تو بر مردم مانند حیوان درنده مباش، زیرا آنان دو گروه‌اند: یا برادر دینی تو هستند و یا همانند تو در آفرینش. آیات، روایات و گزارش‌های مذکور، بیان‌گر آن است که یکی از موارد با اهمیت در اسلام و دستورات معصومان (ع)، ارزش و کرامت ذاتی انسان است. این مهم در سیره و سخنان امام چهارم زین العابدین (ع) هم مورد توجه ویژه بوده است.

در این نوشتار برآنیم تا با نگاهی به روش، منش، گفتار و سخنان امام سجاد (ع) به ویژه در فضای بحرانی آن دوران، کرامت انسانی در سیره آن حضرت را بررسی نموده و به این پرسش پاسخ دهیم که کرامت انسانی از دیدگاه امام سجاد (ع) دارای چه جایگاهی بوده و آن حضرت چه اقداماتی در این زمینه انجام دادند؟

برای تبیین این نکته و پاسخ به پرسش فوق، ضمن اشاره به برخی مؤلفه‌های کرامت انسانی، چگونگی اهتمام امام زین العابدین (ع) را بیان خواهیم کرد.

۱. رک. حرّ عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۵، ص ۵۸-۵۹.

۲. حارث ابن ابی اسامه، بغیة الباحث عن زوائد مسند الحارث، تحقیق مسعد عبدالحمید محمد السعدنی، ص ۲۰۷ و نیز حمیدرضا مطهری، بررسی تاریخی حقوق بشر در دوستانه در جنگ‌های پیامبر (ص)، [فصل‌نامه تاریخ اسلام، شماره ۴۹، بهار ۱۳۹۱، ص ۷-۲۴].

۳. نهج البلاغه، نامه ۵۳.

مهم‌ترین محورهای جایگاه کرامت انسانی در سیره امام سجاد علیه السلام

۱. اهتمام به عزت انسانی

عزت یکی از صفات خداوند متعال است که آن را به بندگانش عطا کرده است؛ خداوند عزت بندگانش را نیز دوست دارد. عزت از مهم‌ترین راه‌های دستیابی به کرامت انسانی است که در آیات و روایات مورد توجه قرار گرفته است؛ لذا عواملی چون خداباوری، اطاعت خداوند و تقوای الهی را به عنوان عوامل آن بر شمرده‌اند که ضمن بررسی آن‌ها، به نمونه‌هایی از سیره حسینی در این باره اشاره خواهیم کرد.

۱-۱- خدا باوری و اطاعت الهی

یکی از مهم‌ترین راه‌های دستیابی به عزت، باور داشتن خداوند و اطاعت الهی می‌باشد. باور به این که عزت تنها از آن خداوند است و آن را به هر که بخواهد می‌دهد. «مَنْ كَانَ يَرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعاً إِلَيْهِ...»^۱ «هر کس طالب عزت است (بداند که) تمام عزت خاص خداوند است».

رسول خدا صلی الله علیه و آله نیز عزت را از آن خداوند دانسته و فرمودند: «ان الله تعالى يقول كل يوم؛ انا ربكم العزيز، فمن اراد العزالدارين فليطع العزيز»؛ «خدای تعالی هر روز می‌فرماید: من پروردگار عزیز شما هستم، پس هر کس خواهان عزتِ دو جهان است، باید که از (خدای) عزیز اطاعت کند».^۲ امام علی علیه السلام عزت را در اطاعت الهی دانسته و فرمودند: «إِذَا طَلَبْتَ الْعِزَّ فَاطْلُبْهُ بِالطَّاعَةِ»؛ «هرگاه جویای عزت شدی، آن را در اطاعت خدا جستجو کن».^۳

بنابراین عزت انسانی در گرو طلبیدن آن از خدای عزیز است؛ اوست که هر که را بخواهد عزت می‌دهد و دوستانش در سایه عزت او عزیز می‌شوند چنان که امام سجاد علیه السلام نیز این گونه دعا می‌کردند: «اللهم

۱. سوره فاطر، آیه ۱۰.

۲. متقی هندی، کنز العمال، ص ۴۳۱۰۱؛ محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ج ۳، ص ۱۹۵۸.

۳. محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ج ۳، ص ۱۹۵۹.

انِی أَخْلَصْتُ بِانْقِطَاعِی إِلَیْکَ وَ أَقْبَلْتُ بِکُلِّی عَلَیْکَ وَ صَرَفْتُ وَجْهَی عَمَّنْ یَحْتَاجُ إِلَی رِفْدِکَ»؛^۱ نکته مهم آنکه امام زین العابدین علیه السلام در ادامه این دعا درخواست از غیر خدا را نشان کم خردی و گمراهی عقل دانسته و با تأکید بر آن تصریح کرده و چنین با خدا نجوا می کند: «رَأَيْتُ أَنْ طَلَبَ الْمُحْتَاجِ إِلَى الْمُحْتَاجِ سَفَهُ مِنْ رَأْيِهِ وَ ضَلُّهُ مِنْ عَقْلِهِ».

امام سجاده علیه السلام در ادامه همین دعا، درخواست عزت از غیر خدا را سبب ذلت دانسته و چنین خدا را می خواند «فکم قَدْ رَأَيْتُ يَا إِلَهِي مِنْ أَنْسَابٍ طَلَبُوا الْعِزَّ بِيغَيْرِکَ فَذَلُّوا؛ چه بسا افرادی را که من دیده ام عزت را از غیر تو طلب کرده و به خواری افتاده اند»^۲ و در جای دیگر شرافت را در طاعت الهی و عزت را در عبادت پروردگار دانسته و با خدا چنین می گوید «فانَّ الشَّرِيفَ مَنْ شَرَفَتْهُ طَاعَتُکَ وَ الْعَزِيزَ مَنْ أَعَزَّتْهُ عِبَادَتُکَ».^۳ اعتقاد به این که عزت انسان و تمام هستی از آن خداوند است انسان را به چنان مرتبه ای از خدا باوری، رضا و تسلیم در برابر او می رساند که همه چیز را در خدا و از خدا می داند، نکته ای که در سخنان و رفتار علی بن الحسین علیه السلام دیده می شود چنانکه خیر دنیا و آخرت را برای فرزندان طلب می کند و از خداوند می خواهد:

اللَّهُمُّ وَاجْعَلْنِي فِي جَمِيعِ ذَلِكَ مِنَ الْمُصْلِحِينَ بِسُؤَالِي إِيَّاكَ الْمُنْجِحِينَ بِالطَّلَبِ إِلَيْكَ غَيْرَ الْمَمْنُوعِينَ بِالتَّوَكُّلِ عَلَيْكَ؛^۴

خدایا چنان کن که در همه حالات تنها از تو نیاز بخوهم و از شایستگان باشم و با درخواست کردن از تو از کام یافتگان به شمار آیم و با توکل بر تو از کسانی باشم که نعمت را از آنان دریغ نکرده ای؛

هرچه سختی ها بیشتر می شود این ویژگی نمایان تر می گردد و حکم خدا را عین عدالت دانسته و خدا را چنین خطاب می کند: «لَا أَمْرَ

۱ صحیفه سجادیه، ص ۱۱۷ (دعای ۲۸) ..

۲. همان.

۳. همان ص ۱۴۰، دعای ۳۵.

۴. همان ص ۱۰۵، دعای ۲۵.

لی مَعَ أَمْرِكَ ماضٍ فِيَّ حُكْمُكَ عَدْلٌ فِيَّ قَضَاؤُنْكَ»^۱ و در جای دیگر از خداوند چنین درخواست می‌کند: «خدایا ... چنان کن که جز در پی خشنودی تو نروم».^۲

نشانه‌های اوج خداباوری را در کلمات آن حضرت در جای‌جای صحیفه سجادیه به ویژه در دعای عرفه آن امام همام می‌توان دید که در بردارنده مضامین والا و عالی بوده و با ستایش خداوند آغاز شده و همه‌چیز را در خدا و از خدا می‌داند و چنین او را می‌خواند:

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ اللَّهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ بِدِيَعِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، ذَا الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ، رَبِّ الْأَرْبَابِ، وَإِلَهَ كُلِّ مَالُوهٍ، وَ خَالِقَ كُلِّ مَخْلُوقٍ، وَ وَارِثَ كُلِّ شَيْءٍ، لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ، وَ لَا يُعْزَبُ عَنْهُ عِلْمُ شَيْءٍ، وَ هُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطٌ، وَ هُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ رَقِيبٌ.^۳

این کلمات گویای عمق اعتقاد و اعتماد حضرت زین العابدین به خداوند است و این که همه‌چیز را وابسته به او می‌داند. در یکی از دعاها با خداوند چنین راز و نیاز می‌کند:

يَا غَنِيَّ الْاَغْنِيَاءِ، هَا نَحْنُ عِبَادُكَ بَيْنَ يَدَيْكَ، وَ اَنَا اَفْقَرُ الْفُقَرَاءِ
الِيكَ، فَاجْبُرْ فَا قَتْنَا بِوَسْعِكَ وَ لَا تَقْطَعْ رَجَاءَنَا بِمَنْعِكَ.^۴

و در جای دیگر می‌فرماید:

اللهم انك من واليت لم يضره خذلان الخاذلين و من اعطيت لم ينفضه منع المانعين و من هديت لم يغيوه اضلال المضلين؛

خدایا هر که را تو یاری کنی خذلان دیگران به او ضرر نرساند و هر که را تو عطا کنی منع دیگران چیزی از او نکاهد و آن که را تو هدایت کنی ضلالت گمراهان از راه بیرون نبرد.^۵

و در جای دیگر چنین آمده است: «اللهم لا أشكو إلى أحدٍ سواك ولا

۱. همان ص ۹۰، دعای ۲۱.

۲. و لا تُغَيِّرْ لِي اسْمًا... لَا تَبْعًا إِلَّا لِمَرِّ ضَاتِكَ (صحیفه سجادیه، ص ۲۰۰، دعای ۴۷).

۳. همان، ص ۱۸۵، دعای ۴۷.

۴. همان، ص ۴۹، دعای ۱۰.

۵. همان، ص ۳۶، دعای ۵.

أَسْتَعِينُ بِحَاكِمٍ غَيْرِكَ».^۱

این کلمات و نیز رفتار امام سجاده علیه السلام نشان از دلدادگی آن حضرت به خدای متعال داشته و این که همه چیز را از او و وابسته به او می‌داند.

۲-۱- تقوای الهی و اجتناب از معاصی

یکی از راه‌های دست‌یابی به عزت و درجات والای انسانی پرهیز از معاصی است. در واقع میان این دو، رابطه‌ای دوسویه برقرار است؛ یعنی همچنان که تقوا باعث بالا رفتن اعتبار و جایگاه آدمی می‌شود، درک عظمت الهی توسط انسان، باعث استحکام جایگاه او در میان موجودات شده و او را وادار می‌کند تا در حفظ این جایگاه بکوشد و با گناه و معصیت آن را ضایع ننماید. در واقع انسان باید توجه داشته باشد که ارتکاب گناه و معصیت خداوند، انسان را خوار و ذلیل کرده و اعتبار او را می‌کاهد.

پیامبر اکرم راه اعتلای انسان را پروای الهی معرفی کرده و می‌فرماید: «مَنْ أَرَادَ أَنْ يَكُونَ أَعَزَّ النَّاسِ فَلْيَتَّقِ اللَّهَ»؛ «هر که می‌خواهد عزیزترین مردم باشد، باید از خدا پروا داشته باشد».^۲

امام علی علیه السلام کرامت نفس و پرهیز از گناه را توأمان دانسته و می‌فرماید: «مَنْ كَرُمَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ لَمْ يَهْنَأْهَا بِالْمَعْصِيَةِ»؛ «کسی که جاننش برای او گرامی باشد، آن را با گناه خوار نمی‌کند».^۳

امام سجاده علیه السلام این نکته را در کلمات نورانی خود مورد توجه قرار داده و در دعاهای مختلف صحیفه بدان اشاره کرده است از جمله در دعای استعاذه، خداوند را چنین می‌خواند:

اللهم انى أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَيْجَانِ الْحِرْصِ وَ سُورَةِ الْعَضْبِ وَ غَلْبَةِ الْحَسَدِ...
وَ الْحَاكِمِ الشَّهْوَةِ وَ مَلِكَةِ الْحَمِيَّةِ وَ مُتَابِعَةِ الْهَوَى وَ مُخَالَفَةِ الْهُدَى...
الْإِصْرَارِ عَلَى الْمَأْتَمِ وَ اسْتِصْغَارِ الْمَعْصِيَةِ؛

۱. همان، ص ۶۲، دعای ۱۴.

۲. مجلسی، بحار الانوار، ج ۷۴، ص ۱۶۹ در جای دیگر می‌فرماید: مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَكُونَ أَكْرَمَ النَّاسِ فَلْيَتَّقِ اللَّهَ.

۳. محمدی ری‌شهری، میزان الحکمه، ج ۴، ص ۳۳۵.

خداوندا از شر آزمندی و شدت غضب و غلبه حسد... و اصرار شهوت و چیرگی عصبیت... و نیز از اصرار بر گناه و کوچک شمردن آن به تو پناه می‌برم.^۱

و در ادامه ضمن درخواست‌های متعدد در این باره از خداوند چنین طلب می‌کند: «و نَعُوذُ بِكَ مِنْ سُوءِ السَّرِيرَةِ وَ احْتِقَارِ الصَّغِيرَةِ».

۳. اخلاق‌مداری در برخورد با دشمنان و مخالفان

یکی از ویژگی‌های امام زین العابدین علیه السلام رفتار نیکو در برخورد با مخالفان و حتی دشمنان بود. این مهم در رفتار آن حضرت با هشام بن اسماعیل کاملاً آشکار است. او در عصر خلافت عبدالملک بن مروان، (۶۶ - ۸۶) والی مدینه بود و نسبت به مردم با خشونت رفتار می‌کرد؛ در این باره، بیش از همه علی بن حسین علیه السلام را آزار می‌داد. زمانی که ولید بن عبدالملک (۹۶ - ۸۶) به حکومت رسید او را برکنار کرد و دستور داد او را در جایی قرار داده تا افرادی که حقوقشان توسط او پایمال شده از وی بازخواست کنند. لذا مردم از او انتقام گرفتند. اما او خود بیش از همه از امام زین العابدین علیه السلام می‌ترسید، زیرا بیش از همه به آن حضرت بدی کرده بود هنگامی که امام سجاد علیه السلام به او رسید بر خلاف انتظار او به وی سلام کرد و نه تنها متعرض او نشد بلکه به نزدیکان خود نیز دستور داد تا کسی متعرض او نشود و ضمن اظهار ناراحتی از آنچه برای هشام پیش آمده از وی خواست تا اگر کمکی نیاز دارد از امام بخواهد. هشام که چنین انتظاری نداشت و پیش از این گفته بود از کسی جز علی بن الحسین نمی‌ترسم با دیدن این وضعیت گفت: «اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ»^۲.^۳

امام زین العابدین علیه السلام در یکی از دعاهای خود خداوند را چنین می‌خواند:

۱ صحیفه سجادیه، ص ۴۵، دعای ۸.

۲ تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۸۳، تاریخ طبری، ج ۶، ص ۴۲۸. ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۵ ص ۱۷۰.

۳. سوره انعام، آیه ۱۲۴.

اللهم صلِّ على محمدٍ وآله و سددني لان اعارض من غشن بالنصح و
اجزني من هجرني بالبِرِّ واثيب من حرمني بالبذل و اكافى من قطعني
بالصلة و اخالف من اغتابني السى حسن الذكر و ان اشكر الحسنه و
اغضنى عن السيئة؛^۱

خدایا مرا بر آن دار که خیرخواه کسی باشم که بدخواه من است
و به آن کسی که از من کناره می‌گیرد پاسخ نیک دهم و به کسی
که مرا محروم می‌کند بخشش کنم و کار کسی را که از من می‌برد
با آشتی تلافی کنم و کسی را که غیبت من را می‌کند به نیکی یاد
کنم و خوبی را سپاس گفته و از بدی چشم پوشم.

و در جای دیگر از خداوند می‌خواهد که پاسخ همسایگان بد را به
نیکی داده و چنین دعا می‌کند:

وَاجْعَلْنِي اللَّهُمَّ أَجْرِي بِالْإِحْسَانِ مُسَيِّئُهُمْ وَأَعْرِضْ بِالتَّجَاوُزِ عَنِ ظَالِمِيهِمْ
وَاسْتَعْمِلْ حُسْنَ الظَّنِّ فِي كَافِيهِمْ؛^۲

خدایا چنان مرا بر آن دار که رفتار همسایگان بد کردار خود را به
نیکی پاسخ دهم و از ستمگرانشان درگذرم بی آن‌که به ایشان ستم
نمایم و درباره همه آن‌ها گمان نیک برم.

یکی دیگر از اقدامات عملی حضرت زین‌العابدین (ع) در این رابطه،
رفتار آن حضرت با یکی از خویشان خود بود که نسبت به آن حضرت
بی‌احترامی نمود. امام در آن هنگام ساکت ماند و شبانه به در خانه او
رفت و از او دل‌جویی کرد.^۳ در گزارش دیگری چنین آمده که امام
سجاد (ع) در بیرون مسجد مورد بی‌احترامی مردی قرار گرفت. اطرافیان
امام به او حمله‌ور شدند؛ امام زین‌العابدین (ع) ضمن جلوگیری از یاران
خود، او را مورد لطف و بخشش قرار داده و فرمود هزار درهم به او
بخشیدند. آن مرد که شرمنده رفتار امام شده بود به امام گفت: «گواهی

۱. صحیفه سجادیه، ص ۸۳، دعای ۲۰.

۲. همان، ص ۱۰۹، دعای ۲۹.

۳. ابن‌کثیر، البدایة و النهایة، ج ۹، ص ۱۰۵.

می‌دهم که تو فرزند پیغمبری». ^۱ امام همه افرادی که بر آن حضرت ستم کرده بودند را در دعای خود بخشید و از خداوند خواست که آنها را ببخشد و چنین درخواست کرد:

خداوندا هر کدام از بندگان که از جانب آنها به من آزاری رسیده و زنده هستند اگر من بر آنها حقی دارم آنها را بخشیدم تو هم از آنها درگذر و به وسیله آن بدی که در حق من کرده‌اند آنها را متوقف نکن. ^۲

این اقدامات و سخنان امام سجاد علیه السلام گویای این نکته است که آن حضرت، مانند پدر بزرگوارش امام حسین علیه السلام در فکر نجات همه انسان‌ها بودند حتی دشمنان و آنها که بر این خاندان ستم کرده‌اند.

۴. حق طلبی و عدالت خواهی

حق طلبی و عدالت خواهی از مهم ترین ارزش‌هایی هستند که ریشه در فطرت آدمی دارند؛ از این رو، در بستر شریعت رشد کرده و ارزش می‌یابند. این دو مقوله، از موضوعات مرتبط با کرامت انسانی بوده، وجود و تقویت آن دو در هر جامعه نشان از اهتمام آن جامعه به ارزش‌ها و کرامت انسانی دارد. در عصر امام سجاد علیه السلام به دلایل سیاسی، اجتماعی و مذهبی این مهم به فراموشی سپرده شده و جامعه تحت تأثیر حاکمیت، نسبت به آن بی تفاوت بود. حاکمیت جامعه اسلامی در همان نیمه قرن اول هجری از آرمان‌های پیامبر صلی الله علیه و آله فاصله گرفته و با نادیده گرفتن دستورات آن حضرت و زیر پا نهادن ارزش‌های عصر نبوی در مسیر انحراف قرار گرفت اگر چه امام علی علیه السلام تلاش فراوانی کردند تا انحرافات را اصلاح نموده و جامعه را به وضعیت عصر رسول خدا صلی الله علیه و آله هدایت کنند، اما کارشکنی منافقان و دشمنان مانع تحقق اهداف آن حضرت گردید؛ لذا پس از شهادت آن حضرت و به دنبال صلحی که بر امام مجتبی علیه السلام تحمیل شد، حاکمیت جامعه اسلامی در اختیار

۱. همان.

۲. صحیفه سجاده، ص ۱۴۹، دعای ۳۹.

امویان قرار گرفت. در این دوران، ظلم، تبعیض، فساد و بدعت جای عدالت‌خواهی و حق‌طلبی را گرفت. تبعیض طبقاتی و نژادی و فساد اجتماعی از مهم‌ترین مواردی بودند که نه‌تنها هویت جامعه اسلامی بلکه حقوق انسانی را هم تهدید می‌کردند.

امویان با احیای ارزش‌های جاهلی عرب و نادیده گرفتن ارزش‌های اسلامی و زیر پا نهادن حق، در انحراف جامعه می‌کوشیدند. اوج این انحراف را می‌توان در جریان کربلا و شهادت فرزندان رسول خدا (ص) مشاهده کرد. حکومتی که خود را وارث حکومت نبوی می‌دانستند، فرزندان آن حضرت را به طرز مظلومانه‌ای به شهادت رسانده و اهل بیت آن حضرت را به اسارت بردند. امویان در ادامه اقدامات خود، حرم نبوی را آماج حمله قرار داده و حرمت شهر رسول خدا (ص) و در ادامه حرمت کعبه را نیز رعایت نکردند به طوری که با فاصله کمتر از ده سال، دو مرتبه خانه کعبه تخریب شد.^۱ اهل بیت در چنان وضعیت اسفناکی قرار گرفته بودند که در زادگاه و حرم جد خود، حامی و یاور چندانی نداشتند چنانکه امام زین‌العابدین (ع) در این رابطه می‌فرماید: «در مکه و مدینه بیست نفر یافت نمی‌شود که ما را دوست بدارند».^۲

در چنین فضا و شرایطی، امام سجاد (ع) هیچ‌گونه ستمی را بر نمی‌تابد و از خدا می‌خواهد او را حامی ظالمان قرار ندهد و چنین می‌خواهد: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ... أَنْ نَعُضَدَ ظَالِمًا، أَوْ نَخْذَلَ مَلْهُوفًا، أَوْ نَرْوَمَ مَا لَيْسَ لَنَا بِحَقٍّ»^۳؛ «خدایا به تو پناه می‌برم از این‌که ستمگری را یاری کنم یا ستم‌دیده‌ای را خوار کرده و یا چیزی را قصد کنم که در آن حقی ندارم». در دعای دیگر از پروردگار خود می‌خواهد تا او را در بسط عدالت و رفع ظلم یاری دهد؛ «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَحَنِّي

۱. برای آگاهی از این رویداد مهم و سرکوب شدید مردم مدینه (سیدعلیرضا واسعی، واقع‌حره، رویارویی ارزش‌های دینی و سنت‌های جاهلی).

۲. ابوالفرج اصفهانی، الاغانی، ج ۸، ص ۲۰۹. ابن‌ابی‌الحدید معتزلی، شرح نهج‌البلاغه، ج ۴، ص ۱۰۴، تقی کوفی، الغارات، ج ۲، ص ۵۷۳.

۳. صحیفه سجادیه، ص ۴۵ دعای ۸.

بِحِلْيَةِ الصَّالِحِينَ، وَ أَلْبَسَنِي زِينَةَ الْمُتَّقِينَ، فِي بَسْطِ الْعَدْلِ ...»^۱.

۵. حمایت از مظلوم و مقابله با ظالم

امام سجاد علیه السلام هیچ گاه در کنار ظالمان و حاکمان مستبد قرار نگرفت و از آن‌ها حمایت نکرد. در راه حمایت از مظلومان و برای بیدار ساختن خفتگانی که با وجود ظلم و بی‌عدالتی چشم بر هم نهاده و خود را به غفلت می‌زدند، با زبان دعا، به میدان آمد و خداوند را به عنوان یاور مظلومان معرفی کرد و چنین فرمود:

يَا مَنْ لَا يَخْفَى عَلَيْهِ أَنْبَاءُ الْمُتَظَلِّمِينَ وَيَا مَنْ لَا يَخْتَاخُ فِي قَصَبِهِمْ
إِلَى شَهَادَاتِ الشَّاهِدِينَ وَيَا مَنْ قَرَّبَتْ نُصْرَتُهُ مِنَ الْمَظْلُومِينَ وَيَا مَنْ
بَعَدَ عَوْنُهُ عَنِ الظَّالِمِينَ ...^۲

و در جای دیگر از خدا چنین درخواست کردند:

اللهم انى اعْتَذِرُ إِلَيْكَ مِنْ مَظْلُومٍ ظَلَمَ بِخَضْرَتِي فَلَمْ أَنْصُرْهُ، وَ مِنْ
حَقِّ ذِي حَقٍّ لَزِمَنِي لِمُؤْمِنٍ فَلَمْ أُؤْفِرْهُ.^۳

خداوندا من از اینکه مظلومی در برابر چشمان من مورد ستم قرار گرفته باشد و او را یاری نکرده باشم، از درگاه تو پوزش می‌خواهم و از هر حقی که از ناحیه مؤمنی بر عهده من بوده است و من آن را به جای نیاورده‌ام، عذر می‌جویم.

امام زین العابدین علیه السلام در دعای ششم صحیفه سجادیه، از خدا می‌خواهد که او را در یاری و کمک به افراد ضعیف مدد رساند.^۴ و در دعای عرفه از خداوند می‌خواهد تا او را یاور ظالمان قرار ندهد: «وَلَا تَجْعَلْنِي لِلظَّالِمِينَ ظَهِيرًا».^۵

۶. امر به معروف و نهی از منکر

یکی از مهم‌ترین اصول مورد توجه ائمه علیهم السلام در همه ادوار، امر به معروف

۱. همان، ص ۸۲، دعای ۲۰.

۲. همان، ص ۶۱، دعای ۱۴.

۳. همان، ص ۱۴۷، دعای ۳۸.

۴. همان، ص ۴۱، دعای ۶.

۵. همان، ص ۲۰۲، دعای ۴۷.

و نهی از منکر بود و هر کدام از ائمه (ع) به تناسب شرایط زمانی و مکانی بدان اهتمام داشتند. مانند امام حسین (ع) با اهل بیت (ع) و خاندان خود که برای از میان برداشتن کژی‌ها قیام کرد و یا مانند امام زین‌العابدین (ع) که در قالب دعا، به مقابله با بدعت‌ها پرداخت.

امام سجاد (ع) دوران سخت و پر مشقتی را پشت سر نهاد. او در عصری می‌زیست که شیعیان و پیروان اهل بیت (ع) در اقلیت بودند؛ برای احیاء این فریضه مهم از قالب دعا استفاده کرده و از خداوند می‌خواهد که توفیق اقامه امر به معروف و نهی از منکر را به او ارزانی دارد:

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَوَقِّفْنَا فِي يَوْمِنَا هَذَا وَلَيْلَتِنَا هَذِهِ وَفِي جَمِيعِ أَيَّامِنَا لِاسْتِعْمَالِ الْخَيْرِ، وَهَجْرَانِ الشَّرِّ، وَشُكْرِ النَّعْمِ، وَاتِّبَاعِ السُّنَنِ، وَمُجَابَبَةِ الْبِدْعِ، وَالأَمْرِ بِالْمَعْرُوفِ، وَالنَّهْيِ عَنِ الْمُنْكَرِ...^۱

۷. اهتمام به نجات جامعه

یکی از مهم‌ترین نکات در زندگی امام سجاد (ع) که بیانگر میزان توجه امام به کرامت انسانی است اهتمام آن حضرت به نجات جامعه از انحراف است. جامعه‌ای که در پی سیاست‌های نابخردانه امویان، به انحراف کشیده شده بود. به گونه‌ای که مدینه شهر پیغمبر و محل نشر اسلام و آغاز حکومت اسلامی، آکنده از زنان آوازه‌خوان و تبدیل به مرکز غنا و موسیقی شده بود. در این دوران، غلامان و کنیزان را در خردسالی خریداری کرده و پس آموزش غنا و موسیقی می‌فروختند.^۲ اینان مجالس لهو و لعب را اداره می‌کردند؛ مجالسی که به گفته منابع، زنان و مردان در آن حضور می‌یافتند و پرده‌ای هم در میان آنان نبود.^۳ در چنین فضایی، امام سجاد (ع) ضمن راهنمایی و ارشاد مردم و تبیین معارف اسلامی در قالب دعا، راه‌کار دیگری نیز در پیش گرفت. آن حضرت ضمن خرید بردگان و کنیزان فراوان و پس از تربیت صحیح

۱. همان، ص ۴۱، دعای ۶.

۲. برای اطلاع بیشتر در این باره نک ابوالفرج اصفهانی، //الاعنای، ج ۸.

۳. همان.

اسلامی، آن‌ها را مدتی نزد خود نگه می‌داشت سپس آزاد می‌نمود، حتی احتیاجات زندگی آن‌ها را نیز فراهم می‌کرد. عده زیادی از موالی امام سجاد (علیه السلام) در مدینه بودند که آزاد شده آن حضرت بودند. به گزارش منابع، یکی از ویژگی‌ها و روش‌های امام زین العابدین (علیه السلام) آزادسازی بردگان در ماه مبارک رمضان بود. امام آن‌ها را مدتی نزد خود نگه می‌داشت و همانند فرزندان خود با آنان رفتار می‌کرد و آن‌ها را در ماه مبارک رمضان آزاد می‌کرد.^۱ این رفتار امام سجاد (علیه السلام) در واقع اقدامی در برابر آن بحران اجتماعی بود که جامعه مدینه دچار آن شده و بردگان و کنیزان را در خدمت غنا و موسیقی قرار می‌دادند.

۸. قناعت و بی‌اعتنایی به دنیا

یکی از راه‌های عزتمندی انسان بی‌اعتنایی به دنیا و بی‌توجهی به داشته‌های مادی دیگران است. توجه به اموال و دارایی دیگران و یا درخواست از آنان، سبب کاهش جایگاه آدمی در جامعه شده و عزت او را زایل می‌کند. از این روست، که انسان همواره باید در زندگی مادی، ثروت خود را با افراد پایین‌تر مقایسه کند؛ زیرا بدین وسیله داشته‌های خود و نعمت‌های الهی بیشتر برای او نمایان می‌شود و دچار حسرت و حسد نخواهد شد. همین نکته در سخن معصومان (علیهم السلام) نیز مورد توجه قرار گرفته است. امام ضمن نهی از چشم دوختن به دارایی دیگران می‌فرماید: «و ایاکم ان تمّدوا اطرافکم الی ما فی ایدی ابناء الدنیا»؛ «به آنچه در دست دنیاطلبان است چشم مدوز» و در ادامه دلیل این نکته را بیان کرده و می‌فرماید:

فَمَنْ مَدَّ طَرْفَهُ إِلَى ذَلِكَ طَالَ حُزْنُهُ وَ لَمْ يَشْفِ غَيْظُهُ وَ اسْتَصْغَرَ نِعْمَةَ
اللَّهِ عِنْدَهُ فَيُقَلِّ شُكْرَهُ لِلَّهِ فَانظُرْ إِلَى مَنْ هُوَ دُونَكَ فَتَكُونَ لِأَنْعَمِهِ شَاكِرًا.^۲
هر کس چنین کند (به آنچه در دست دیگران است چشم

۱. مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۶، ص ۱۰۳-۱۰۵.

۲. همان، ج ۷۲، ص ۳۶۷.

بدوزد) اندوه او طولانی خواهد شد و حسرتش پایان ناپذیر است و نعمت‌هایی که خداوند بدو داده را کوچک شمرده در نتیجه شکرگزاری او از خداوند کم می‌شود. پس به آنکه پایین‌تر از توست نگاه کن تا شکرگزار نعمت‌های او باشی.

همچنین در یکی از دعاهای خود می‌فرماید: «اللَّهُمَّ، ... وَلَا تَفْتِنِي بِمَا أَعْطَيْتَهُمْ وَ لَا تُفْتِنِهِمْ بِمَا مَنَعْتَنِي فَأَحْسُدُ خَلْقَكَ». ^۱ در جای دیگر فرمودند: «من دوست ندارم که خود را به خاطر نعمت‌های گوناگون (رنگارنگ) دنیا خوار کنم». «مَنْ كَرَمَتْ عَلَيْهِ نَفْسَهُ هَانَتْ عَلَيْهِ الدُّنْيَا»؛ «هر کس که شخصیت خود را گرامی دارد دنیا در نظر او خوار گردد». ^۲ این سخنان و رفتار امام نشان می‌دهد که قناعت و بی‌توجهی به دنیا به ویژه آنچه در دست دیگران است تا چه اندازه در حفظ کرامت انسان مؤثر است.

۹. حفظ عزت نیازمندان

یکی از وظایف همه انسان‌ها در جامعه توجه به نیازمندان و دستگیری از آنان است. اما نکته مهم‌تر از آن، نوع یاری‌رسانی و کمک است به طوری که شأن و جایگاه و انسانیت آنان دچار لطمه نشود.

قرآن کریم نیز این نکته را مورد تأکید قرار داده و شرط اجر و پاداش انفاق را پرهیز از منت‌گذاری و آزار قرار داده و می‌فرماید: «الَّذِينَ يَنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يَتَّبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَلَا أَذَى لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» ^۳ و در ادامه از ضمن نهی از منت‌گذاری هنگام صدقه دادن، آن را موجب بطلان عمل و از بین رفتن پاداش معرفی کرده و می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْتَغُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ...» ^۴.

امام سجاده (ع) نیز تکریم فقراء را مدنظر داشته و همواره بر آن تأکید

۱. صحیفه سجاده، ص ۱۳۹، دعای ۳۵.

۲ مجلسی، همان، ج ۷۵، ص ۱۳۵؛ ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۲۷۸..

۳. سوره بقره، آیه ۲۶۲.

۴. سوره بقره، آیه ۲۶۴.

کرده و خود نیز عمل می‌کردند. به گزارش منابع، وقتی سائلی نزد امام سجاد علیه السلام می‌رفت امام او را می‌بوسید و سپس آنچه همراه داشت به او می‌بخشید.^۱ این رفتار امام، سبب می‌شد تا فرد نیازمند، احساس حقارت و ذلت نداشته باشد و شأن و جایگاه و کرامت انسانی او لکه‌دار نشود. همچنین از خداوند می‌خواستند که کمک‌های او به دیگران همراه منت نگردد: «... وَ أَجْرٍ لِلنَّاسِ عَلٰی يَدِي الْخَيْرِ وَلَا تَمَحِّقْهُ بِالْمَنِّ».^۲ امام زین العابدین علیه السلام هم‌نشینی با فقرا را دوست داشت و آن را از خدا درخواست می‌کرد: «اللَّهُمَّ حَبِّبِ إِلَيَّ صُحْبَةَ الْفُقَرَاءِ وَ أَعْنِي عَلٰی صُحْبَتِهِمْ بِحُسْنِ الصَّبْرِ».^۳

امام سجاد علیه السلام ضمن توصیه به کمک نیازمندان بر نهانی بودن آن تأکید کرده و می‌فرمودند: «صدقه نهانی آتش خشم خدا را خاموش می‌کند».^۴ این مهم در سیره امام زین العابدین علیه السلام به خوبی مشهود است. آنجا که غذا را در انبانی بر دوش می‌کشید و میان فقرای مدینه تقسیم می‌کرد. اما کسی متوجه آن حضرت نبود و زمانی مدنیان متوجه شدند که امام سجاد علیه السلام از دنیا رفت و آن کمک‌ها قطع شد.^۵ حتی نزدیکان امام هم متوجه کمک آن حضرت به خود نمی‌شدند. چنانکه گفته شده امام زین العابدین علیه السلام به یکی از نزدیکان خود که فردی مستمند بود شبانه و مخفیانه کمک می‌کرد و سعی داشت تا کسی آن حضرت را نشناسد و آن مرد چون متوجه نبود همواره از امام شکایت می‌کرد و می‌گفت: «علی بن الحسین رعایت خویشاوندی را نمی‌کند». اما هنگامی که امام از دنیا رفت و آن هدایا و کمک‌ها قطع شد او تازه فهمید کسی که شبانه به یاری او می‌آمد حضرت علی بن الحسین علیه السلام

۱. مجلسی، همان، ص ۱۳۶.

۲. صحیفه سجادیه، ص ۸۱، دعای ۲۰.

۳. همان، ص ۱۲۲، دعای ۳۰.

۴. حلیه الاولیاء، ج ۳، ص ۱۳۶.

۵. تاریخ یعقوبی، ج ۳، ص ۴۵.

بوده است.^۱ بسیاری از خانواده‌های فقیر و نیازمند مدینه، از کمک‌های مخفیانه و شبانه فردی بهره‌مند می‌شدند که هرگز او را نشناختند تا زمانی که امام زین العابدین (ع) به شهادت رسید و آن کمک‌ها قطع شد و مدنیان تازه فهمیدند که از سوی چه کسی به آن‌ها کمک‌رسانی می‌شده است.^۲ این رفتار و گفتار امام به خوبی بیانگر تلاش او برای حفظ عزت و آبرو و کرامت انسانی افراد نیازمند است.

۱۰. عدم تبعیض نژادی و طبقاتی

یکی از مهم‌ترین آموزه‌های اسلامی که در *تحرران کریم* به آن توجه و در سیره پیامبر و ائمه نیز بر آن تأکید شده یکسانی و برابری انسان‌هاست. یکی از ملاک‌ها و معیارهای مهم در تکریم انسان و حفظ جایگاه و شأن او عدم تفاوت و تبعیض بین انسان‌ها براساس رنگ و نژاد و جنسیت است که این مهم در سیره علی بن حسین (ع) به خوبی نمایان است. پیامبر (ص) بدون هیچ‌گونه تبعیض در میان اصحاب خود با آنان برخورد می‌کرد. از همین رو، بلال حبشی را به عنوان مؤذن خود انتخاب کرد و سلمان فارسی را به اندازه‌ای به خود نزدیک ساخت که درباره او فرمود: «سلمان منا اهل البیت»^۳ و برده آزاد کرده خود را به فرزندگی پذیرفت و با زیر پا نهادن آداب و رسوم عرب جاهلی دختر عمه خود را به ازدواج او در آورد.^۴

این مهم در سیره امام علی (ع) هم دیده می‌شود؛ آنجا که پس از اعتراض برخی افراد، درباره رفتار آن حضرت با ایرانیان و در نظر گرفتن حقوق و امتیازات برابر با دیگر مسلمانان برای آن‌ها فرمود: «کل قرآن را خواندم و هیچ‌گونه برتری برای فرزندان اسماعیل بر فرزندان اسحاق نیافتیم»^۵.

۱. *حلیة الاولیاء*، ص ۱۴۰.

۲. ابن کثیر دمشقی، *البدایة و النهایة*، ج ۹، ص ۱۰۵.

۳. طبری، *تاریخ الرسل و الملوک*، ج ۲، ص ۵۶۸؛ ابن سعد، *الطبقات الکبری*، ج ۴، ص ۶۲.

۴. ابن عبدالبر، *الاستیعاب فی معرفة الاصحاب*، ج ۴، ص ۱۸۴، ابن اثیر، *اسد الغابة فی معرفة الصحابة*، ج ۲، ص ۱۳۱.

۵. قاضی نورالله تستری (شوشتری)، *احقاق الحق و ازهاق الباطل*، ج ۱۸، ص ۲۲؛ مجلسی، *بحار الانوار*.

امام زین العابدین علیه السلام نیز ضمن نگاه یکسان به همه افراد جامعه، توجه ویژه‌ای به قشر پایین جامعه به‌ویژه افراد غیر عربی که بسیاری از آن‌ها از بردگان و کنیزان بودند داشتند. حتی گفته شده امام یکی از کنیزان خود را آزاد کرده و سپس او را همانند یک زن آزاد و معمولی جامعه به ازدواج خود درآورد. این اقدام امام سجاد علیه السلام بهانه‌ای به دست برخی معاندان که مترصد فرصتی برای عیب‌جویی بودند قرار داد. عبدالملک بن مروان به قصد عیب‌جویی از امام، در نامه‌ای آن حضرت را مورد سرزنش قرار داد که چرا راضی به چنین کاری شده است. امام زین العابدین علیه السلام ضمن استناد به آیه قرآن و سیره نبوی، پاسخ عبدالملک را دادند. از طرفی قرآن، رسول خدا صلی الله علیه و آله را الگوی مسلمانان معرفی کرده و می‌فرماید: «قَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ»^۱ از سوی دیگر رسول خدا صلی الله علیه و آله دختر عمه خود را به ازدواج غلام آزاد کرده خود زید بن حارثه در آورد^۲ و خود نیز با کنیزی ازدواج کرد. بدین‌سان ضمن یادآوری سیره رسول خدا صلی الله علیه و آله به احیاء آن پرداخت آن هم در زمانی که امویان آن را از میان برده و در محو آن می‌کوشیدند.

امام سجاد علیه السلام در پاسخ عبدالملک نوشت: «بدان که در عزت و جوانمردی کسی بالاتر از پیامبر خدا نیست. این کنیز ملک خودم بود و با اراده خدا و بر اثر کاری که پاداش آن را از خدا می‌خواهم از ملکیت من خارج شد و بار دیگر او را بر طبق سنت پیامبر صلی الله علیه و آله به ازدواج خود درآوردم». امام در پایان نامه، ضمن نفی پستی از وجود انسان مسلمان تأکید کردند که پستی همان پستی جاهلیت است.^۳

ج ۳۲، ص ۱۳۴.

۱. سوره آل عمران، آیه ۱۳۴.

۲. طبری، تاریخ الرسل و الملوک، ج ۲، ص ۵۶۸؛ ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۴، ص ۶۲.

۳. ابن شهر آشوب مازندرانی، المناقب، ج ۴، ص ۱۶۲؛ ابن عبدربه، عقد الفرید، ج ۷، ص ۱۴۰.

نتیجه

از آن چه گفته شد، چنین بر می آید که امام سجاد علیه السلام به تبعیت از قرآن، سیره نبوی و امامان پیشین، اهتمام فراوانی به حفظ کرامت انسانی داشت و در این راه از هیچ تلاشی فروگذار نکرد. اهتمام به عزت انسانی، اطاعت الهی و خدامحوری در راستای تحصیل عزت و کرامت انسانی، اخلاق‌مداری در برخورد با دشمنان و مخالفان نیز از اهداف امام بود به طوری که با افرادی که به آن حضرت ظلم کرده بودند با عطف و گذشت برخورد می‌کرد.

حق‌طلبی، مبارزه با ظلم، امر به معروف و نهی از منکر و حمایت از مظلومان نیز در راستای اصلاح جامعه و حفظ و بالا بردن ارزش‌های انسان مسلمان صورت می‌گرفت. بی‌اعتنایی به دنیا، توجه به فقرا و تلاش برای رفع نیازهای آنان به صورتی که شخصیت و جایگاه آنها حفظ شود بیان‌گر تلاش امام سجاد علیه السلام برای بالا بردن کرامت انسانی می‌باشد.

منابع

نهج البلاغه .

- صحیفه سجادیه، نشر مجمع جهانی اهل بیت (علیهم السلام)، چاپ دوم، ۱۴۲۸ ق.
- ابن ابی الحدید معتزلی، عزالدین ابو حامد، شرح نهج البلاغه، چاپ اول، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- ابن ابی اسامه، حارث، بغیة الباحث عن زوائد مسند الحارث، تحقیق مسعد عبدالحمید محمد السعدنی، چاپ قاهره، دارالطباع، بی تا.
- ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، المناقب، چاپ اول، قم، نشر علامه، ۱۳۷۹ ق.
- ابن کثیر دمشقی، ابوالفداء اسماعیل بن عمر، البدایه و النهایه، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۷ / ۱۹۸۶.
- ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن علی بن محمد الجزری، اسد الغابه فی معرفة الصحابه، چاپ اول، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۹ / ۱۹۸۹.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، تصحیح علی اکبر غفاری، چاپ دوم، قم، انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ ق.
- ابن عبدالبر، ابو عمر یوسف بن عبدالله بن محمد، الاستیعاب فی معرفة الاصحاب، تحقیق علی محمد بجاوی، چاپ اول، بیروت، دارالجمیل، ۱۴۱۲ / ۱۹۹۲.
- ابن عبدربه اندلسی، احمد بن محمد، العقد الفرید، تصحیح مفید محمد قمیحه، چاپ اول، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۴ ق.
- ابوالفرج اصفهانی، علی بن الحسین، الاغانی، چاپ اول، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۱۵ ق / ۱۹۹۴ م.
- تستری (شوشتری)، قاضی نورالله، احقاق الحق و ازهاق الباطل، چاپ اول، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۹ ق.
- تقفی کوفی، ابواسحاق ابراهیم بن محمد، الغارات، تحقیق جلال الدین حسینی ارموی، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۳ ش.
- جعفری، محمد تقی، تحقیق در دو نظام حقوق جهانی بشر از دیدگاه اسلام و

عرب و تطبیق آن دو بر یکدیگر، دفتر خدمات حقوقی بین‌المللی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۰.

طباطبایی، تفسیر المیزان، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، قم نشر علامه، بی‌تا.

طبری، ابو جعفر محمد بن جریر، تاریخ الامم والملوک، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، چاپ دوم، بیروت، دار التراث، ۱۳۸۷ ق/ ۱۹۶۷ م. عاملی، حر، وسائل الشیعه، چاپ دوم، قم، مؤسسه آل‌البتین (ع)، ۱۴۱۴ هـ ج ۱۵.

متقی هندی، کنز العمال، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۰۹ ق/ ۱۹۸۹ م. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، چاپ سوم، بیروت دارالاحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق. / ۱۹۸۳ م.

محمدی ری‌شهری، محمد، میزان الحکمه، چاپ اول، قم، دارالحدیث، ۱۴۱۶ ق.

مطهری، حمیدرضا، «حقوق بشر دوستانه در جنگ‌های پیامبر (ص)»، فصل‌نامه علمی پژوهشی تاریخ اسلام، شماره ۴۹ بهار ۱۳۹۱، ص ۷-۲۴. مفید، محمد بن محمد بن نعمان، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، چاپ اول، قم، کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.

واسعی، سید علی‌رضا، واقعه حره (رویارویی ارزش‌های دینی و سنت‌های جاهلی)، چاپ اول، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۱.

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب بن جعفر بن وهب واضح الکاتب العباسی، تاریخ یعقوبی، بیروت، دارصادر، بی‌تا.